

XIX-XX. Asır Osmanlısında Muzır yahut Yasaklı Yayınlar Ait Belgeler: *Ebu Müslim Destanı*

Documents on Detrimental or Prohibited Publications in the XIX-XXth Century Ottoman Empire:
The Epic of Abu Muslim

Ali Kozan

Doçent Doktor, Samsun Üniversitesi, Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0002-8776-2379, E-Mail: ali.kozan@samsun.edu.tr

Makale Türü Belgeler • Documents
© Yazar(lar) / Author(s) | CC BY- 4.0

II. Abdulhamid'in tahttan indirilme gerekçeleri arasında gösterilen, dinî kitaplarda tahrifat yapmak, yasaklamak ve yaktırmak gibi matbuât politikaları pek çok çalışmaya konu olmuştur.¹ Söz konusu yasaklı yayınlar arasında Bektaşilik ve Şiiliğe ait unsurları barındırdığı iddia edilen *Ebû Müslim Destanı* adlı metin de yer alır. Nitekim *Ebû Müslim Destanı*'nın, Türkçe tercümelerinde bilinen 3 farklı varyantı bulunmaktadır.² Bunlardan ilki XV. asra tarihlenen Hacı Şadî'ye ait mensur nüshadır. Bu versiyonda devlerle savaş, perilerin yardımı ve ruhlar ülkesine yolculuk gibi acı literatürüne dair anlatılar sıklıkla yer alır. Bir diğer varyant Mustafa bin Hoca Can'a ait XVI. asrın sonlarına tarihlenen mensur nüshadır. Dört ciltten oluşan bu varyantta ana metne nazaran çok fazla anlatı/ekleme olup Anadolu'ya ait farklı serüvenlerle donatılmıştır. Hafız Ferdî'ye ait XVIII. asra tarihlenen manzum varyantın ise başta Ebû Müslim olmak üzere Hz. Ali, Kerbelâ şehitleri ve On İki İmam'ın yüceltildiği ve Şii geleneğinde sıkça kullanılan unsurların etkili olduğu bilinmektedir. Nitekim 1826'da II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yaklaşık yarım asırda ve daha sonra II. Abdulhamid devrinde basımı dinen ve siyaseten men edilmiştir.

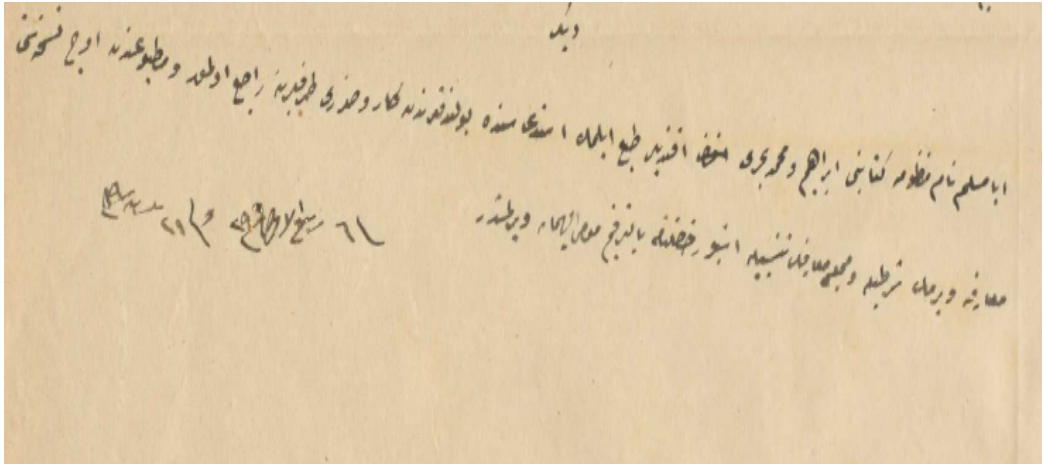
II. Mahmud, merkezileşme siyaseti kapsamında ayanların ve ulemanın gücünü kırmış ve Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmıştır. Bu suretle ocakla irtibatlandırılan Bektaşî tarikatının da etkileri azaltılmaya çalışılmıştır. Ancak II. Mahmud'un Bektaşî tarikatına yönelik politikalarının sarayda ya da halk arasında Bektaşîliğin popülerliğini sona erdirmedeği görülmektedir. Örneğin,

¹ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I (Hilâfet ve Meşrutiyet)* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001); Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuât ve Neşriyât Yasakları Tarihine Medhal," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 4, no. 7, 2006: 291-349; Fatmağül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007); Filiz Dığıroğlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuât Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat," *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Fahreddin Gün ve Halil İbrahim Erbay (İstanbul: TBMM Basımevi, 2017): 631-651; Erdoğan Polat, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Yasaklı (Memnû) Destanlarla Verilen Mücadele," *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2022/22: 45-68.

² Melikoff da Hacı Şadî'ye dayanarak destanın üçü Farsça biri Arapça olmak üzere dört versiyonu olduğunu belirtir. Bkz. Irène Melikoff, *Ebu Müslim Destanı*, çev. Hasan Can Utku (İstanbul: Monografi Yayınları, 2023), 56.

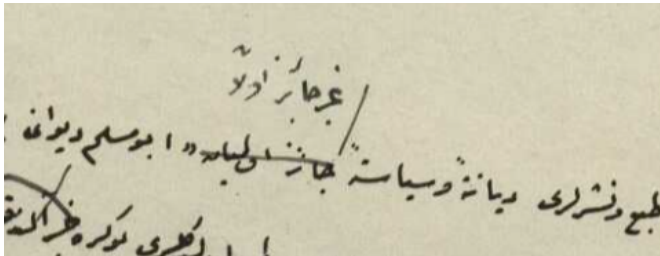
Melikoff'a göre 1869-1875 tarihleri arasında Abdulaziz (1861-1876)'in annesi ile Abdulmecid (1839-1861)'in karısının bu tarikata gösterdiği ilginin sonucunda basılan Bektaşî eserlerinin sayısında büyük artış gözlenmiştir ancak II. Abdulhamid (1876-1909)'in tahta çıkışıyla bu kısa hoşgörü dönemi sona ermiştir.³ Birinci belge bu sürece tanıklık eder mahiyettedir.

Belge 1: “Ebâ Müslimnâme manzûme kitâbını İbrahim ve Mehmed Bahri Efendiler tab‘ eylemek istid‘âsında bulunduklarından kâr ve zarârı taraflarına râci‘ olmak ve matbû‘undan üç nüshasını Ma‘ârif’e vermek şartıyla ve Meclis-i Ma‘ârif’in tensîbiyle iş bu ruhsatnâme bi’t-terfî‘ mûmâ ileyhimâya verilmiştir. (fi 6 Rebûlevvel sene 290 ve 21 Nisan sene 89/3 Haziran 1873)”

Belge 1: Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), MF.İBT., 2-100 (6 Rebûlevvel sene 290-3 Haziran 1873).

Belge 2: “...tab‘ ve neşirleri diyâneten ve siyâseten gayr-i câiz olan Ebû Müslim Dîvânı...⁴”

Belge 2: BOA, MF.MKT., 206-13(2 Zilkade 311-7 Mayıs 1894).

³ Melikoff, 49.

⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF.MKT., 206-13.

Osmanlı Arşiv kayıtlarında Ebû Müslim Destanı'nın dolaşımının yasaklanmasına dair özel gerekçe açıkça belirtilmediği için, dinî neşriyatın basılıp basılmayacağına dair gerekçeli görüşler bildiren Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi'ndeki kayıtlar ayrıca tespiti muhtaçtır.⁵ Ancak aynı dönemde (29 Şaban 1319/11 Aralık 1901) benzer bir yayın için verilen, "...akâid-i ehl-i sünnet ve'l-cemâata muhâlif..." olma gerekçesi bize bu konuda bir fikir verebilir. Yukarıdaki ikinci belgede Ebu Müslim destanının bu dönemde devlet ideolojisi karşısında toplumda alternatif ideolojiler üreten eserlerden biri olarak görüldüğünü gösterir. Bu hususta *Ebû Müslim Destanı/Divanı* tek örnek değildir, Osmanlı yazma ve matbuâtında imhâsı emredilen *Yıldıznâme*, *Vasiyyetnâme*, *Hamzanâme* ve *Battal Gazî Destanı* gibi eserlerle beraber muzır kitaplar arasında yer almıştır. Sahaflarda, matbaalarda, kütüphanelerde ve gümrüklerde eserin bey' ve fûrûhtu (satış ve dolaşımı) yasaklanarak tespit edilenlerin hark (yakma) ve imhâsı emredilmiştir. Memnu yayınlar, XV. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı hanedanına kurumsal bağlarla eklenen âlim-bürokratların sünnî kimliği söylem ve pratikte uygulamalarının⁷ XIX. asırdaki bir tezahürü gibidir. Nitekim Sünnî İslam ile ilişkili teolojik ve yasal sistemler, imparatorlukta uyumsuz inanç ve uygulamaların bastırılmasını meşrulaştırmak için zaman zaman kullanılmıştır.⁸ Terzioğlu da dinî, ahlakî ve sosyal gözetim faaliyetlerinin II. Mahmud (1808-1839) ve II. Abdulhamid devirlerinde daha kapsamlı ve etkili olduğunu belirtir.⁹

Belge 3: "Mâbeyn-i Humâyûn-ı Mülûkâne başkitâbet-i celîlesine. Ebû Müslim Dîvânî'ndan bir nüsha-i matbû'asının i'tâsıyla bu misillü diyâneten muzır ve hürmet-i şikenâne mebâhisi hâvî bir eserin neşri gayr-i câiz bulunduğundan men'-i intişârı vesâ'ilinin istikmâli muktezâ-yı emr u fermân-ı humâyûnu Cenâb-ı Hilâfetenâhî'den bulunduğuna dâir sûret-i husûsiyyede ahz ve telakkî eylemiş olduğum

⁵ Dinî eserlerin basımına ilişkin süreçte, Maarif Nezareti bünyesinde Encümen-i Teftiş ve Muayene birimi tarafından teftiş edilen eserler için Bâb-ı Meşihat'ten görüş isteniyordu. Bâb-ı Meşihat bünyesindeki Tedkiki Müellefât Encümeni söz konusu eserleri inceleyerek basılıp basılmayacağına ilişkin görüş bildiriyordu. Filiz Dıġıroġlu, "Osmanlı Matbuat Tarihinin Kaynağı Olarak Meşihat Arşivi," *Arşiv Dünyası Dergisi* 21, 2017: 24.

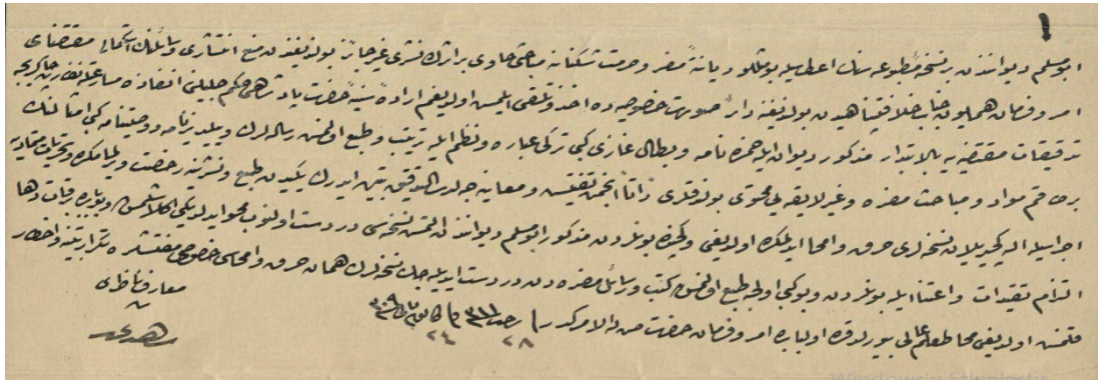
⁶ Dıġıroġlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuât Politikaları," 643.

⁷ Abruurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 128-129.

⁸ Atçıl, 129.

⁹ Osmanlı'da da mezhep ayrışmaları çağı (*Confessionalization*) yaşandığına dair paradigma açısından meseleyi ele alan bir çalışma için bkz: Derin Terzioġlu, "How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion," *Turcica* 44 (2012/13): 324. Bu tür kitapların yasaklanması bahsedilen paradigma çerçevesinde "topluma nizam verme" bağlamında tartışılabilir. Bu konuda Avrupa tarih yazımına dair örnekler için bakınız: R. Po-Chia Hsia, *Social Discipline in the Reformation: Central Europe, 1550-1750* (New York: Routledge, 1992); U. L. Heumann, "Imposing Church and Social Discipline," in *The Cambridge History of Christianity: Reform and Expansion 1500-1660*, 6, ed. R. Po-Chia Hsia, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 244-60; Heinz Schilling, "Confessional Europe," in *Handbook of European History 1400-1600*, ed. T. A. Brady, H. A. Oberman, and J. D. Tracy (Leiden: Brill, 1995), 641-81. Osmanlı bağlamında bu meseleyi tartışmaya açan çalışmalar için bkz: Tijana Krstić, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları: 15.-17. Yüzyıllar*, çev. Ahmet Tunç Şen (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015); Tijana Krstić and Derin Terzioġlu, eds., *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450-c. 1750* (Leiden & Boston: Brill, 2021).

irâde-i seniyye-i hazreti Pâdişâhî hükm-i celîlini infâza sür'atle Nezâret-i çâkerîce tedkikât-ı mukteziyyeye bi'l-ibtidâr mezkûr dîvân ile Hamzanâme ve Battalgâzi gibi Türkî ibâre ve nîzâm ile tertîb ve tab' olunmuş risâlelerin ve Yıldıznâme ve Vasiyyetnâme gibi emsalinin bir takım mevâd ve mebâhis-i muzır ve gayr-ı lâyıka'yı muhtevî bulundukları zâten Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene'ce lede't-tedkik tebeyyün ederek yeniden tab' ve neşrine ruhsat verilmemekte ve taharriyât-ı mütemâdiye icrâsıyla ele geçirilen nüshaları hark ve imhâ edilmekte olduğu ve geçende bunlardan mezkûr Ebû Müslim Dîvânı'ndan altmış nüsha derdest olunup mahv edildiği anlaşılmış bu bâbda bir kat daha iltizâm-ı tekayyudât ve i'tinâ ile bunlardan ve bu gibi evvelce tab' olunmuş kütüb ve resâil-i muzırradan derdest edilecek nüshaların hemân hark ve imhâsı husûsu müfettişlere tekrâr tenbîh ve ihtâr kılınmış olduğu muhât ilm-i 'âli buyruldukdaki ol bâbda emr u fermân hazreti men lehü'l-emrindir. (fi 28 Receb sene 311 ve fi 24 Kanûnisânî sene 309/ 5 Şubat 1894)¹⁰

Belge 3: Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, Y. MTV., 89-159.

Üçüncü belgeyse bu denetimin nasıl yapıldığını ve hangi mekanizmalar yoluyla ilerlediğini göstermektedir. Dinî yayınları kontrol etmek için 30 Aralık 1881'de Maarif Nezareti bünyesinde oluşturulan Encümen-i Teftîş ve Muayene Heyeti, dinî kitapların basımı ve dolaşımına yönelik kontrollerini Şeyhülislâmlık makamından görüş olarak yapmaktaydı.¹¹

Belge 4: “Gümrüklerden imrâr edilmekte bulunduğu Müfettiş Rıza Efendi tarafından bâ müzekkere beyân olunan Ebâ Müslim Dîvânı nâm kitâbın men'-i neşri muktezâ-yı irâde-i seniyye-i hazreti hilâfetpenâhîden olduğu halde gümrüklerden imrârı mekârin-i sıhhat ise kat'iyen câiz olamayacağından me'mûrîn lâzımesine evâmîr-i mukteziyye i'tâsı hususunun Rüsûmât Emanet-i celîlesine iş'âr buyrulması bâbında emr u fermân hazreti men lehü'l-emrindir. (fi 9 Şevval sene 314 ve fi 1 Mart sene 313/13 Mart 1897).”¹²

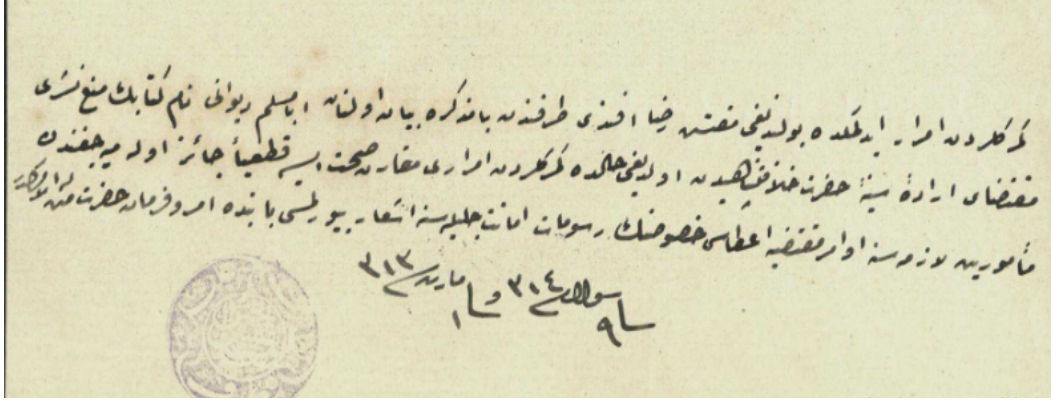
Dördüncü belgedeyse bu dönemde kitap teftişi yapılan bir diğer birimin gümrükler olduğunu anlıyoruz. Rusûmât Nezâretlerine gönderilen bir emirde burada incelenen kütüb ve resâilin

¹⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, Y. MTV., 89-159.

¹¹ Dıñoğlu, “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları,” 633.

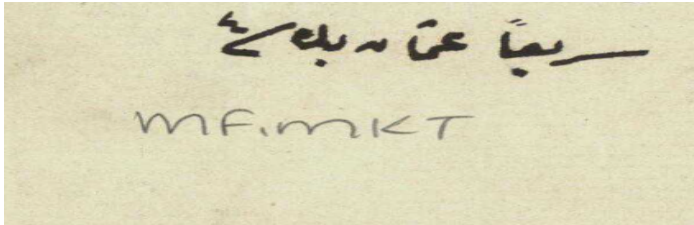
¹² Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF. MKT., 350-67(1).

matbuât-ı muzırardan olması halinde el konulacağı belirtilmekteydi.¹³ Yayınlanması padişah iradesiyle yasaklanan Ebû Müslim Dîvânî'nın da gümrüklerden geçirilmesi men edilmişti.

Belge 4: Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF. MKT., 350-67(1).

Belge 5: "...serî'an Osman Beg'e..."

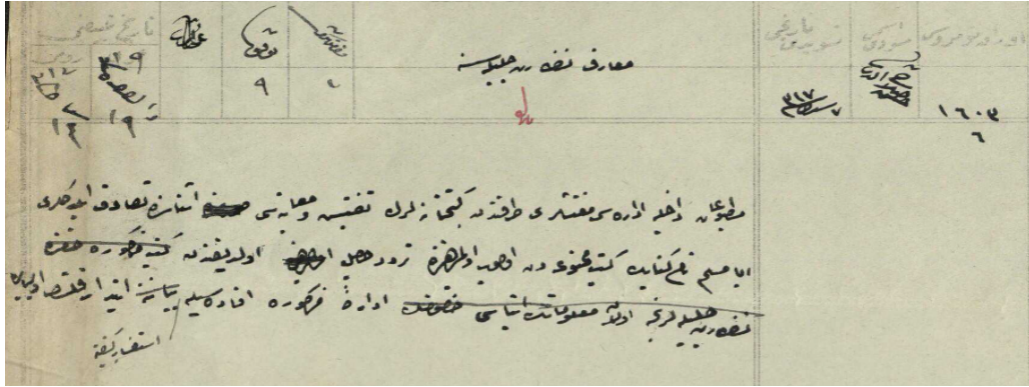
Belge 5: Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF. MKT., 350-67(2).

Beşinci belgede destanın tevkifine yönelik işlemlerin daha hızlı karara bağlanması amacıyla matuf olarak yazışmaların hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi istenmektedir.

Belge 6: "Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'ne. Matbû'ât-ı Dâhiliyye İdaresi müfettişleri tarafından kütüphanelerin teftiş ve mu'âyenesi esnâsında teşâdüf eyledikleri Ebâ Müslim nâm kitâbın kütüb-i memnû'adan olup olmadığına tereddüd hâsıl olduğundan idâre-i mezkûre ifâdesiyle istisfâr-ı keyfiyet beyânına ibtidâr kılındı. Ol bâbda. (7 Şubat sene 317/20 Şubat 1902)¹⁴"

¹³ Birinci, 309-310.

¹⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, DH. MKT., 2593-142.

Belge 6: Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, DH. MKT., 2593-142.

II. Abdulhamid devri matbuât hayatı dönemin başta Maarif Nezâreti olmak üzere, Dâhiliye Nezâreti, Matbuât İdaresi, Zabtiye Nezâreti, Posta Telgraf Nezâreti, Rüsûmât Emâneti, Encümeni Teftiş ve Muayene ve Şeyhülislamlığa bağlı Kütüb-i Dîniyye ve Şer ‘iyye Tetkik Heyeti gibi meclis ve komisyonlar tarafından yürütülmüştür.¹⁵ Yukarıdaki belgede, kütüphanelerin teftişi esnasında tesadüf edilen eserin yasaklı kitaplar arasında olup olmadığı hususunda tereddüt yaşandığı ve durumun Maârif Nezâreti’ne sorulduğu anlaşılmaktadır. Cevâbî yazıda, söz konusu kitabın kütüb-i memnû’adan olup toplattırılmakla beraber satılmamasına da çok dikkat edilmesi istenmiştir.¹⁶

Arşiv kayıtlarında gerek Ebû Müslim Destanı gerekse diğer yasaklı yayınlar üzerine yapılacak çalışmalar, günümüzde nüshaları sınırlı olan yahut mevcut olmayan eserlerin tespiti ve yasaklanma gerekçelerinin ortaya çıkarılması açısından önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF.MKT., 206-13.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, Y. MTV., 89-159.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF. MKT., 350-67.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, DH. MKT., 2593-142.

¹⁵ Birinci, 300-310; Dıġıroġlu, “II. Abdülhamid Dönemi Matbuât Politikaları,” 632.

¹⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı, OA, MF. MKT., 616-43 (21 Zilkade 319/1 Mart 1902)

Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF. MKT., 616-43.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, MF. İBT., 2-100.

Araştırma Eserleri

- Atçıl, Abrurrahman. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Birinci, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Matbuât ve Neşriyât Yasakları Tarihine Medhal.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 4, no. 7 (2006): 291-349.
- Dığıroğlu, Filiz. “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat.” *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi* içinde, editörler Fahreddin Gün ve Halil İbrahim Erbay, 631-651. İstanbul: TBMM Basımevi, 2017.
- Dığıroğlu, Filiz. “Osmanlı Matbuat Tarihinin Kaynağı Olarak Meşihat Arşivi.” *Arşiv Dünyası Dergisi* 21, (2017): 22-50.
- Heumann, U. L. “Imposing Church and Social Discipline.” In *The Cambridge History of Christianity: Reform and Expansion 1500 –1660*, 6, edited by R. Po-Chia Hsia, 244–60. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Hsia, R. Po-Chia. *Social Discipline in the Reformation: Central Europe, 1550-1750*. New York: Routledge, 1992.
- Krstić, Tijana. *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları: 15.-17. Yüzyıllar*. Çeviren Ahmet Tunç Şen. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Krstić, Tijana, and Derin Terzioğlu. eds. *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450-c. 1750*. Leiden & Boston: Brill, 2021.
- Melikoff, Iréne. *Ebu Müslim Destanı*. Çeviren Hasan Can Utku. İstanbul: Monografi Yayınları, 2023.
- Schilling, Heinz. “Confessional Europe.” In *Handbook of European History 1400-1600*, edited by T. A. Brady, H. A. Oberman, and J. D. Tracy, 641–81. Leiden: Brill, 1995.
- Terzioğlu, Derin. “How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion.” *Turcica* 44 (2012-13): 310-338.